

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Ирена Грицкај*, др *Милка Ивић*, др *Павле Ивић*, др *Радослав Кайичић*,
др *Рудолф Коларич*, *Блаже Конески*, др *Берислав Николић*, др *Миливој Павловић*,
др *Асим Пецо*, др *Мићар Пешикан*, др *Живојин Сјанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXI књ.

БЕОГРАД

1974 — 1975

GRAFIJA DUBROVAČKIH TESTAMENATA 17. VIJEKA

Stari spisi su, pored ostalog, vrlo značajni jezički spomenici. Tako, stari dubrovački testamenti opovrgavaju tvrdnju da se Dubrovčani nisu služili našim jezikom u javnom životu, ukazuju na odnose latinica — ćirilica na dubrovačkom području (prvi prozni tekst, zapisan latinicom na našem jeziku baš je testament), otkrivaju izvjesne društvene odnose koji se ogledaju i u jeziku (rječnik, sintaksa), dokazuju da je jezik književnih djela Gundulićeve epohe i jezik pravnih spisa Kancelarije u stvari isti, dubrovački govor u osnovi, ili, pak, pružaju novi „dokazni materijal“ o porijeklu dubrovačkog govora.

Prelistali smo dvadeset dva sveska oporuka arhivske serije Testamenta Notariae X-1 i pročitali sve testamente i testamentarne bilješke, zapisane našim jezikom u Notarijatu Dubrovačke Republike od 1599. do 1701. godine. Dubrovački su kancelari zapisivali i prepisivali testamente latinskim, talijanskim (najviše) i našim jezikom, latinicom.¹ Broj testamenata, pisanih našim jezikom raste, sukcesivno, prema novijim godinama, tj. prema kraju vijeka. U 51. svesku (1599) svega su dva testamenta na našem jeziku, dok ih je u 72. svesku (1700) čak šesnaest.

Prvi zapisani testament u Dubrovačkoj Republici datira iz 1281. godine.² Upisao ga je Tomazin de Savera na latinskom jeziku. Naime, gradska je uprava 1275. godine ozakonila da se svi novčani poslovi koji prelaze svotu od 10 perpera moraju sklapati pismeno. I zbog toga „dotadašnji dubrovački notari iz redova svećenstva više nisu bili kadri da vrše službu notara“.³ Poslova je sve više, te Dubrovnik 1277. godine pozove učenog notara Tomazina de Saveru iz Reggija u Lombardiji da preuzme ovu dužnost, a njegove arhivske knjige otkrivaju vascijeli život starog Dubrovnika.

¹ O latinici i ćirilici u starom Dubrovniku isp. članak: Latinica i ćirilica u starom Dubrovniku, „Odjek“, Sarajevo, 1/1974.

² Vidi: Gregor Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije, knj. I, Monumenta Historica Ragusina, JAZU, Zagreb 1951, str. 125. pod brojem 434.

³ Ibidem. Predgovor, str. V.

K. Jireček konstatira da su već u 16. vijeku oba sekretara (*cancellarius communis*) Dubrovčani „de populo“, umjesto dotadašnjih Talijana, i za „tri sudska pisara uzimani su domoroci“.⁴ On je izdao i prvi testament, zapisan latinicom (*Test. Not.*, sv. 33, f 223; 1524. godine). Tu je posljednju volju iskazala Rusa Giurgia Gargurichia.

O GRAFIJI LATINIČKIH SPISA 17. VIJEKA

Grafija je dubrovačkih spisa 17. vijeka slična talijanskoj. Naš i talijanski jezik imaju iste glasovne vrijednosti samoglasnika: *a*, donekle *i*, *u*, te suglasnika: *p*, *b*, *f*, *v*, *t*, *d*, *l*, *m*, *n* i donekle *r*.

Talijanska se ortografija ističe čestim udvajanjem suglasnika koji „se izgovaraju mnogo intenzivnije odnosno dulje od jednostavnih suglasnika“.⁵ Na dubrovačke spise, pa i na testamente 17. vijeka, mogao bi se primijeniti Rešetarov zaključak da „se prilično rijetko piše dvostruko slovo, pa i to samo donekle kaže kvantitet sloga“.⁶ A poznato je da se u talijanskom jeziku kratko izgovara svaki samoglasnik pred dvostrukim suglasnikom. U testamentarnim spisima često je (i opravdano) udvajanje suglasnika *ss*, jer ono, tako napisano, kao i u talijanskom, uvijek označava fonemu *s*. I enklitički oblik zamjenice *se* u izvjesnim se slučajevima piše *sse* pri spajanju s prethodnom riječi, čak ovako: *dasse rasdieli* (69, 29),⁷ *dasse ima prodat* (69, 35), *dasse ima datti* (69, 35).

Govoreći o razlikama između ćiriličkih i latiničkih spomenika Milan Rešetar je primijetio da se upotrebljava „dvostruki vokal za dug vokal“ (i naveo primjer: *daan*)⁸ što se ne može primijeniti na tekstove testamenta 17. vijeka, jer takvih udvajanja gotovo i nema. Tako je genitivni nastavak *â* zabilježen kao *aa* u rijetkim testamentima s kraja vijeka; npr. u testamentu dubrovačkog trgovca Frana Kalodere Nikolina (*Test. Francisci Nicolai Caloiero*; 71, 147—152) samo u riječi *misaa*, više puta. U još nekoliko rijetkih slučajeva naići ćemo na udvajanja: *paas* od slata (60, 64), *itee* (= *i tē*; 64, 51), *stoo* (54, 229v), *suee* (genitiv; 55, 79), *platee* (55, 88) i *gnee* (58,2).

⁴ Konstantin Jireček, *Monumenta Ragusina*, u Zborniku Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959, str. 321.

⁵ Josip Jernej, *Konverzaciona talijanska gramatika*, I dio, Školska knjiga, Zagreb 1970, str. 8.

⁶ Milan Rešetar, *Najstarija dubrovačka proza*, SAN, Posebna izdanja CXCII, Beograd 1952, str. 9.

⁷ Prvi broj označava svezak, a drugi folio-stranu arhivske serije Testamenta Notariae.

⁸ M. Rešetar, *Proza*, str. 14.

Kada je riječ o grafiji i ortografiji 17. vijeka, treba pomenuti pokušaj pravopisne reforme Dubrovčanina Rajmunda Džamanjića „Nauk za pisati dobro latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojijem se Dubrovčani i sva Dalmacia kako vlastitijem jezikom služi“ (In Venetia 1639), ali i dodati što je o tome zapisao I. Đorđić u „Uzdasima“: „... budući Džamanjić Dubrovčanin radio utemeljit i zasjeći uredbe od skladnospisja slovinskoga, dogodilo mu se što jur velikomu Platonu u uredbah i zakonijeh od njegova skupnovladanja ali republike, koji su bili od njecijeh hvaljeni, od njecijeh pohuljeni, a od nikoga nasljedovani.“⁹ O tom pokušaju stvaranja prvog fonetskog pravopisa kod nas pisao je i C. A. van den Berk u svojoj studiji „Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik“. U predgovoru svoje knjižice i sam Džamanjić ističe kako Dubrovnik i Dalmacija govore „slovinskim“ jezikom i pišu na dva načina: latinicom i ćirilicom, pa kako se „niko ne trudi da piše pravilno latinskim slovima, odlučio je predložiti logičan i fonetski pravopis za jezik Dubrovčana i drugih Dalmatinaca“.¹⁰

Vrijedno je, uz to, citirati i ovu Maretićevu konstataciju: „Stari su hrvatski pisci skrajali sebi azbuku, koji po latinskoj, koji po talijanskoj, koji po mađarskoj, a samo jedan (Ančić) se ugledao u ćirilsku bosansku azbuku i po njoj složio znakove za *d*, *lj*, *nj*. Dalmatinski su i čakavski pisci imali dosta prilike, da po glagolici udese latinska slova za hrvatski jezik, ali su oni radili, kao da glagolice nije nigda na svijetu bilo. Da je s kojom srećom udarena za temelj ćirilica ili glagolica i prema tijem pismima da je latinsko pismo prerađeno, bio bi hrvatski pravopis u staro doba mnogo jednostavniji i bolji.“¹¹ I Rešetar konstatuje da je najstarija dubrovačka proza „prilično šarena“, pretpostavlja da su „postojale razne pisarske škole“, a uticaji su s raznih strana.¹² On potvrđuje Maretićevo mišljenje riječima: „Ali od glagoljske ili ćirilske grafike mislim da stari dubrov. pisari nisu ništa uzeli, jer bi inače po svoj prilici najprije primili tačno, ili bar tačnije razlikovanje sibilantâ *s*, *z*, *c* i palatalâ *š*, *ž*, *č*.“¹³ Uostalom „latiničkim“ pisarima bile su veće poteškoće (nego ranijim „ćiriličkim“) kako da zapišu one glasove našega jezika kojih u latinici nije bilo: *š*, *ž*, *č*, *dž*, *ć*, *d*, *lj* i *nj*, ne manje poteškoće izazivalo je označavanje velara: *k*, *g*, *h*, vokalnoga *r*, vokala: *i*, *u*, te

⁹ Citat je iz: Istorije hrvatskoga pravopisa latinskim slovima, T. Maretića, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb 1889, str. XII.

¹⁰ Vidi o tome u prikazu Van den Berkove knjige, koji je objavljen u „Južnoslovenskom filologu“, knj. XXV, str. 418—422.

¹¹ T. Maretić, Istorija, str. XII.

¹² Rešetar navodi uticaje „iz crkvenoslavenske i dalmatinske književnosti, iz latinske i talijanske“. Proza, str. 13.

¹³ Ibidem, str. 13.

suglasnika: *j*, ili *c*, *z*, *s*; pa čak i *z* koje se govorilo i još se čuje u Dubrovniku. Možda je Rešetarovu konstataciju „da od 30 običnih naših glasova samo za 13 nalazimo redovno u svim spomenicima iste oznake, to jest za *a*, *b*, *g*, *d*, *e*, *l*, *m*, *n*, *o*, *p*, *r*, *t*, *f*“,¹⁴ trebalo smanjiti za koji glas.

Zamjena staroga jata

Pitanje zamjene staroga vokala *ʔ* predstavlja jedan od najvećih i najtežih problema u istorijskoj fonetici našega jezika. U toku 14. i 15. vijeka počinje se javljati ijekavska, ekavska i ikavska zamjena ovoga starog samoglasnika.¹⁵ Rešetar je siguran da se u Dubrovniku, već sredinom 15. vijeka „govorilo gotovo čisto jekavski“.¹⁶

Refleks jata u testamentima 17. vijeka nije uslovljen kvantitetom sloga; svugdje je: *ie*. Dakle, refleksi jata u dugim i kratkim slogovima se ne razlikuju. Međutim, logično je zaključiti da glas *jat* nije imao istu glasovnu vrijednost u dugim i kratkim slogovima u dubrovačkom govoru 17. vijeka, već se samo jednako bilježio.

Prema tome, samo je jedna zamjena jata: *ie* bez obzira na dužinu (za *je* i za *ije*): *diezi*, *dum Stiepanouoi*, *dieuoizi*, *neuiestinoj* (51, 48v), *rasumieti*, *suiedok*, *diete*, *mientouati* (54, 171), *odniet*, *suiedozi*, u *tielu*, *suiechie* i *suiechizze*, da *sse rasdieli*, *poslietgni*, *brieme* (69, 29), *dieuizze*, *priechi* (69, 35) itd.

Ovo pitanje je važno „napose za najstariji dubrov. govor, jer treba da se raščisti pitanje jesu li Dubrovčani nekad bili, bar većinom ikavci...“¹⁷ Rešetarovo je uvjerenje „da su povelje 13. vijeka pisane redovno *ekavski*, a da od srpskih kancelara Parmezan u sredini 14. vijeka ima dosta ikavskih i nešto ekavskih oblika a ni jedan jekavski“.¹⁸ Testamenti 17. vijeka dokazuju da su ikavizmi sve rjeđi i da obično „dolaze“ u istim leksemama. Poslužimo li se Rešetarovim zaključkom,¹⁹ uvjerit ćemo se da je govor starog Dubrov-

¹⁴ Ibidem, str. 11.

¹⁵ Pavle Ivić, Srpski narod i njegov jezik, SKZ, Beograd 1971, str. 128. i d.

¹⁶ Rešetar, Proza, str. 27.

¹⁷ Ibidem, str. 15.

¹⁸ Rešetar, Najstariji dubrovački govor, Glas CCI Srpske akademije nauka, Beograd 1951, str. 26. U to se Rešetar uvjerio proučavanjem spisa u Dubrovačkom arhivu.

¹⁹ „Što je dakle u vrijeme prvih pjesnika sastavljeno prozom u Dubrovniku pisano je bez pjesničkih čakavizama i ponajviše jekavski: tako pišu svi državni kancelari, naročito Menčetićev vršnjak dubrovački građanin Paskoje Primojević i njegovi sinovi; tako pišu i privatni spisi a naročito ćirilski testamenat od g. 1512 i latinički od g. 1524; tako Ranjina

nika 17. vijeka, kako to i testamenti kao pravi svjedoci živoga govora dokazuju, zaista ijekavski, a takav je i književni jezik Gundulićeve epohe („... ipak je svak u Gundulićevu jeziku vidio onaj isti štokavsko-jekavski govor...“).²⁰

Ističemo da se u testamentima 17. vijeka još uvijek bilježi: njeko (gnieco; 51, 49), nješto (niescto; 52, 62), nekoliko (gniecholicho; 60, 18) i sl.

Uz to, naravno, treba ukazati i na dosljednost zamjene staroga jata sa *i* ispred *o*, što je karakteristika starijeg dubrovačkog govora, a danas je zamjena *i* ispred *o* (< *l*) pravopisna norma književnog jezika.²¹ Tu dosljednost potvrđuju primjeri: uidio (53, 18), donio (60, 18) i dio (71, 150v) koji se pominju više puta, uvijek u istom obliku.

Pod uticajem promjene zamjenica, od starog nastavka -ѣхъ nastalo je *ije* (dubrovački -*ijeh*) u genitivu množine pridjeva i zamjenica; u testamentima, naravno, -*ieh*; isto tako, u množini i -*iem* i -*iem*a: moieih dobara (51, 78), recenieh (51, 78v) i recenieh (60, 18), suiema (60, 63v), u ducatieh slatnieh i dobrieh (51, 79), od martuieih (51, 79v), uaskolikeh (60, 61v), suiem suetiem, i suetizama Bosciema koisu nanebesieh (53, 170v), diuersieh (54, 127v), diuersiem (60, 17v), biograzchiem (54, 228v), ciemese (= čime se; 52, 64), Jouiemase suiem (= i ovima se svim; 52, 64) itd. Tako, dakle, bilježe testamenti 17. vijeka, tako bilježi i Budmani (dativ i genitiv plurala: dobrijem, dobrijeh, a ne dobrim, dobrih)²² kao osobinu dubrovačkog govora 19. vijeka, a tako se i danas čuje u Dubrovniku.

Stari jat iza glasa *r* pred kojim se nalazi neki suglasnik daje samo *e* u ijekavskom izgovoru današnjega književnog jezika.²³ Potvrde za to nalazimo i u dubrovačkim testamentima 17. vijeka: krepsti (svugdje; npr. 60, 61), grescna duscia (71, 147) i grescnoi Dusci (više puta; npr. 71, 151) itd. Samo leksema *vreća* je u obliku *vrijecha* (i to, u genitivu množine; npr. u sue vrie-

u originalnom dijelu svojega Lekcionara a tako i originalni dio ćirilčkoga Lekcionara i Zbornika od g. 1520.“ Tako je Rešetar zapisao ne kolebajući se ni u pogledu obilja pjesničkih čakavizama, jer „ta se razlika ne može drukčije tumačiti nego tako da su samo jedni pisali kako su govorili a da drugi nijesu...“ Ibidem, str. 30.

²⁰ Citat u cijelosti glasi: „Nego 'Osman' u jezičnom pogledu, nije povukao na sebe osobitu pažnju, jer, premda je svaki iole obrazovani čitalac mogao i morao opaziti da u 'Osmanu' ima mnogo neobičnih, to jest starinskih oblika i riječi, ipak je svak u Gundulićevu jeziku vidio onaj isti štokavsko-jekavski govor što ga je Ilirski pokret proglasio zajedničkim književnim jezikom svih 'Ilira' — i kajkavaca i čakavaca, i ekavaca i ikavaca. Stvar se je promijenila kad su se počele iznositi na svijet pjesme nekih pjesnika starijih od Gundulića...“ Ibidem, str. 4.

²¹ Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika, 1960, § 34.

²² Pero Budmani, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU, knj. LXV, Zagreb 1883, str. 172.

²³ Pravopis, str. 29, § 32.

hia imamo; 60, 18). Tu osobinu dubrovačkog govora konstatira i P. Budmani: „Iza r slovo j obično ispada, te se govori ne samo *vreća, breme, repa*, kao kod ostalih jekavaca, nego i posve dosljedno: gr̃ešnik, kr̃epōs, a ne gr̃ješnik, kr̃jepost“. Budmani isto tako, nadalje, konstatira da se „*d, t*, ne slijevaju u *đ, ć* pred je (ѣ)“. Pri tome navodi primjere: djed, djeteta, tjeme, vidjeti, nedjelja, letjeti govoreći o tome da se u Dubrovniku „miješa jedno i drugo“²⁴ kada su u pitanju ovi posljednji primjeri. U testamentima 17. vijeka redovito je zapisano: uidieti i nedieglia, ali se danas u Dubrovniku govori: videt, neđeja, lećet itd.

Moguće je, naravno, porediti refleks staroga jata u testamentima (uvijek: *ie*) sa pojedinim štampanim djelima dubrovačkih književnika 16—18. vijeka: Nikola Ranjina (1507) *je* (kratka zamjena) i *ie* (duga zamjena); Dinko Ranjina (1563) *je* (kratka zamjena) i *ie* (duga zamjena), ali u njega nalazimo i *i* (prema zapadnom ikavskom izgovoru); Mavro Orbin (1621) *ie* (za dugi i kratki jat: liepo, vierouatti, couiek, tielu); Junije Palmotić (1670) piše *ie* (dugi i kratki jat: rieka, miesta), ali se već, rijetko, javlja *ije* (lijepe, odijelio, duije); Vital Andrijašević (1686) *ie* (i za dugi i za kratki jat: tielo, diello); Ignjat Đorđić (1728) svugdje piše *je* (za kratki i dugi jat, a to odgovara onome *ie* iz 17. vijeka), a tako je i u Ambroza Markovića (1826) koji piše i *ie* i *je* na početku 19. vijeka.²⁵

Vokalno r

Za vokalno *r* u svim testamentima redovno piše *ar*. Potvrde se nalaze u svim latiničkim testamentima 17. vijeka, npr. u svesku 52: parchiu (= prćiju; 52, 61v), saparsten (= za prsten; 52, 61v), potuargiuuem (= potvrđujem; 52, 62), Gargura (52, 62), Zarkounih (isto), Zarque (isto), martue misse (52, 63), misse Gargureusche (isto) ne sarce namene (= ne sarče na mene = ne srde na mene; 52, 63 i 63v), umarla (52, 63v), kars (= krst; 52, 64), suarxu (= svrhu = nad; 52, 177v i 178 i d.), paruo (= prvo; 52, 178v) itd.

U testamentima 17. vijeka nema *er* za vokalno *r*.²⁶ Međutim, za vokalno *r* u 17. vijeku, na dubrovačkom području, u štampanim djelima, Ma-

²⁴ P. Budmani, Dubrovački dijalekat, str. 157.

²⁵ Podaci su preuzeti iz Maretićeve Istorije, passim.

²⁶ M. Rešetar u Najstarijoj dubrovačkoj prozi piše da „se može izuzetno naći *er*“. Navedeni primjeri potvrđuju da je vokalno *r* u svim latiničkim rukopisima zapisano *ar* (str. 39). I u Libru od mnogijeh razloga, koji je pisan ćirilicom, nalazi se *ar* za vokalno *r* (v. M. Rešetar, Dubrovački zbornik od god. 1520; SKA, posebna izdanja, knj. C, Filozofski i filološki spisi, knj. 24, Beograd 1933).

retić bilježi: *ar* (parvomu, tvarde, darxim), *r* (umro) i *er* (sasvim rijetko; npr. kervavi) u Mavra Orbina (1621); ili: *ar* i rjede *r* u Junija Palmotića (1670); isto tako i u Vitala Andrijaševića (1686).²⁷

P. Budmani navodi da se *r* u Dubrovniku „izgovara uvijek kratko“ i da se riječi: *rvati se*, *rvanje* izgovaraju *èrvati*, *èrvanje*;²⁸ ali možemo, sasvim sigurno, tvrditi da se tako danas u Dubrovniku ne govori. Na žalost, tih riječi nema u testamentima 17. vijeka.

Za vokalno *l* nema nijedne potvrde u testamentima 17. vijeka. Uostalom, Rešetar je zapisao da se „po svoj prilici do sredine 14. vijeka izgovaralo čisto vokalno *l*“.²⁹

Fonema i grafema *j*

Fonema *j* sigurno se izgovarala, ali se grafema *j* uglavnom nije bilježila. Gotovo uvijek je zamijenjena grafemom *i* ili je izostavljena. Potvrde za to mogu se naći u svakom testamentu (Primjeri su iz 52. i 69. sveska): *çoumie* (= koju mi je), *dauaiu*, *babbi moioi*, *moiom rukom*, *moia neuiesta*, *Primorie*, *fra Marian*, *oporuciuiem* (= oporučujem), *ponediegljik*, itd. Prema tome, u sredini riječi je uvijek *i* mjesto *j*. Tako je i na početku riječi: *ia* (= ja), *Iuan* (= Ivan), *iesich* (= jezik), *iednu missu*, *iakos* (= jakost) itd.³⁰ Kao majuskula često se piše *J* za *I*, ali nedosljedno. Naći ćemo: *Juan* i *Iuan*, *Jllia* i *Illia* i sl. ali su primjeri s majuskulom *J* neuporedivo češći. Grafemu *j* moguće je naći jedino u finalnoj poziciji,³¹ naravno mjesto foneme *i*: *usuoioi pametj* (= u svojoj pameti), *milostj*, *sebj*, *Marij*, *Soffij*, *cetirj*, itd. Inače, fonema *j* se izostavlja: npr. *sestrioi* (= sestri joj = njenoj sestri; tako i danas u Dubrovniku), *Lutii* (= Luciji), *koi* (= koji), da *imaiu patientiu* (= pacijenciju = strpljivost), *Marie* (= Marije) itd.

Da je zamjena *i* — *j* dosljedno provedena, potvrđuje dio teksta iz testamenta 1689. godine: „... sctosam *saimala* sna G. Climo da *obechioie pokoinoi Maizi* menni sa uratit, sato toliko od dinara *koiesam saimala goru receniema*, toliko od sluscbе sctomi *imaiu* platiti *ostaughiam*...“ (podvukao V. L.)³²

²⁷ Potvrde nalazimo u Maretićevoj Istoriji, str. 64, 120. i 140.

²⁸ P. Budmani, Dubrovački dijalekat, str. 156.

²⁹ U Najstarijoj dubrovačkoj prozi, str. 39.

³⁰ Rešetar: „*i* i *j* redovno se ne razlikuju nego se za oba glasa piše *i* kao minuskula, a *J* kao majuskula“ (Proza, str. 11).

³¹ Na istom mjestu Rešetar piše: „... ima i *j* naročito poslije konzonanta“ i navodi primjer: *sebj* (= sebi).

³² Testamentum Giuanæ famulæ Clementis Jois de Menze; sv. 71, f 75 v.

U drugoj polovini 17. vijeka naći ćemo grafemu *j* u karakterističnim oblicima pridjevskih zamjenica u množini (genitiv, dativ, instrumental, lokativ) i u sredini riječi: i mojih Rodiaka, s moijem epitropim, od kojih (primjeri iz: 70, 19v).³³

Poredimo li štampana djela 17. vijeka s rukopisnim testamentima, naći ćemo više „šarolikosti“ za glas *j* u štampi: Mavro Orbin (*y*, \emptyset), Junije Palmotić (*i*, *j*, \emptyset) i Vital Andrijašević (*i*, \emptyset).³⁴

Grafeme *lj* i *nj*

Pisari 17. vijeka pišu latiničke palatale *lj* i *nj* talijanskim pravopisom:³⁵ *gli* = *lj*; *gli* + *a*, *e*, *o*, *u* = *lja*, *lje*, *ljo*, *lju*; *gn* = *nj*. U testamentima nalazimo *gl* i *gli* (= *lj*) i *gn* i *gni* (= *nj*): *gnie diezi* (*nje* = *njenoj*), *na gniega*, *ostaugliam* (u svakom testamentu više puta; znači: ostavljam), *gniegouu*, *gorgniemu*, *gnima*, *rasmiscgliaiuchi*, *boglie*, *gliubau*, *poslietgni*, *uoglia*, *odkupitegliu* (69, 65). Vrlo rijetko, ali više puta u istim riječima nalazimo *l* i *n* za *lj* i *nj*; npr. *pomlivo* (= *pomljivo* = *pažljivo*), *gorno* (= *gornjo* *mj. gornje*), *gorni* (= *gornji*) itd. što se ne bi moglo smatrati samo slučajnom pogreškom. Možda bi se ta pojava mogla protumačiti uticajem ćirilice (jer stare dubrovačke povelje imaju *лѣ*, *лнѣ*, *лю* ili *ла*, *ле*, *лг*)³⁶ a nema razlika u pisanju *l* i *n* i *lj* i *nj* ni u Dubrovačkom zborniku³⁷, dok talijansku grafiju i ortografiju nalazimo već u najstarijim latiničkim djelima³⁸ kao i u 17. vijeku.³⁹

³³ Testament je iz 1673. godine.

³⁴ V. Maretićevu Istoriju, str. 64, 120. i 140.

³⁵ To potvrđuje i Slavko Vukomanović: „Obeležavanje palatalnih glasova *lj* i *nj* kombinacijom nekoliko znakova javlja se u našoj primorskoj latinici krajem XIV veka. Takav način pisanja preuzela je naša latinica iz italijanskog pravopisa, gde su se glasovi *lj* i *nj* uvek označavali grupama *gl* (*i*) — *gn* (*i*).“ (S. Vukomanović, Jezik Stipana Markovca Margitića, Monografija Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, Beograd 1971, str. 19)

³⁶ S. Vukomanović, Jezik S. M. Margitića, str. 22.

³⁷ Pisan je ćirilicom 1520. godine pod naslovom „Libro od mnozijeh razloga“. Isto: Rešetar, Dubrovački zbornik od god. 1520.

³⁸ Nikola Ranjina (1507) piše: *glj* i *gnj*, npr. *bogljje*, *obgljubit*, *gnje*; a Dinko Ranjina (1563): *gli* i *gl*, npr. *gliubau*, *kragl*; *gni* i *gn*, npr. *gniegova*, *ogagn* (T. Maretić, Istorija, str. 8. i 15)

³⁹ Mavro Orbin bilježi: *gli* i *gn*, Junije Palmotić: *gli*, *gni* i *gn*, Vital Andrijašević: *gli*, *gl* i *gn* (T. Maretić, Istorija, str. 64, 120. i 140). Tako je zapisano i u testamentima 17. vijeka.

O izgovoru glasa *lj* P. Budmani je zapisao: „Neki, ali samo manji broj, koji nepomnljivo izgovaraju, ne razlikuju *lj* od *j* i govore npr. boje, uje, mj. bolje, ulje.“⁴⁰ U današnjem dubrovačkom govoru grada i okolice čuje se *j* mjesto *lj* (dakle, boje i uje) vrlo često. Interesantno, mada testamenti 17. vijeka odslikavaju ondašnji govor dubrovački, ipak tu osobinu u njima ne nalazimo.

Fonema v i njen odnos prema u, f i sekvenci sv

U testamentima 17. vijeka ne razlikuju se glasovi *u* i *v*, nego se za oba piše *u*: na početku, u sredini i na kraju riječi; npr. u Dubrounichu, usuoioi pametj, godiscnizi suakoi, polouizze, sciu (= živ), uoglia (= volja), guardian od oloua, uelim, ostaugliam, ouo, nekasuak (sve iz 52. sveska), o Ghiurgieuu, suiedok, mientouati, uechma, uas (= vaš), suiekolizieh, sdrau (iz 54. sveska), zatim: uidio, uulasctitom rukom, uieri (= vjeri), u gotouu, ueliku, uratichiesc (= vratičeš), sagliubauu (iz 53. sveska). Kad se pak na početku riječi nalazi majuskula, onda se uvijek piše: *V*:⁴¹ Valentinouich (51, 78v), Visocomu (51, 79v), Gospu Velicu (51, 78) V Sueti Vlasi (55, 32), V Sueti Stiepan (60, 61v), Vladika (= vlastelinka; 60, 62) itd. Ni na jednom mjestu nismo našli veliko slovo *U* ni za *u*, ni za *v*, čak ni u majuskulnom: IESVS (na početku testamenta 55, 87v). Rešetar je zapisao da se „izuzetno nalazi i malo *v*...“⁴² što je, u vezi s rukopisnim testamentima 17. vijeka tačno, jer se, prema kraju vijeka, sve više javlja grafema *v*, ali samo na početku riječi: da vcinim (= da učinim; 55, 152), vogliu (66, 89), da vzme (= da uzme; 66, 89), v̇pomoch (= u pomoć; 55, 152), voluntat (= volja; 58, 166), vltima voglia (66, 89) itd. Mogu se, naravno, uočiti dvostrukosti: *V* kao majuskula ali *u* kao minuskula u istim riječima: u Vieche (60, 61) i u uieche (67, 94), Vboghe (71, 151) i uBosiem, uBoga (često u tom obliku za ubog = siromašan; npr. 55, 32) ili uBoxtua (= uboštva = siromaštva; 54, 228v), Vinograda (60, 19v) i uinograd (71, 58) itd. Česte su dvostrukosti i minuskula *u* — *v*, npr. voska (54, 127 v) ali u uosku (ista riječ, na istom mjestu: 54, 127v), vogliu i uogliome (55, 152), od veresia i ueresiami (60,

⁴⁰ Dubrovački dijalekat, str. 157.

⁴¹ Isto u Rešetara (Najstarija dubrovačka proza, str. 12) koji za stare dubrovačke pisare piše: „Oni su se sigurno najviše ugledali u latinsko-talijansko pisanje, odakle su uzeli *i* — *J*, *u* — *V*, *gl* — *gn* za *lj* — *nj*, *c* za *č*, *z* za *c*, *g* (*i*) za *đ* i *dž*, po svojoj prilici i *ç* za *c* — *č*, možda prema mletačkom izgovoru, i *ch* (*i*) za *ć*, a svakako jednaku oznaku za *c* i *z* (Ibidem, str. 13).

⁴² Najstarija dubrovačka proza, str. 11.

17v), *velicianstuo* (69, 34) ali *uelicianstua* (55, 32) itd. Vrlo rijetko možemo naći *v* u sredini riječi gdje je inače uvijek *u*: npr. *sve* od *slata* (58, 2) i *ovom intratom* (60, 61v).

Interesantno je da se za glas *v* mogu kadšto naći i dvije grafeme: *uu*, ponajviše u početku vijeka: *Dubrouucianin* (51, 78), *sdrauu* (51, 78), *usueti Vulasi* (51, 58), *ostauugliam* (51, 78v), *Louuro* (= *Lovro*; 51, 79v) itd.

Da suglasnik *v* „u srijedi ispada“⁴³ našao sam poneku potvrdu: *martacke* (= *mrtvačke*; 54, 127v), ili *Kragliestu* (55, 88).

Nikada se u današnjem dubrovačkom govoru ne zamjenjuje sekvenca *sv* za *sf*. Međutim, u nekim testamentima 17. vijeka (druga polovina) često je *sf* mjesto *sv*, odnosno *su*, jer grafema *u* redovito zamjenjuje fonemu *v*. Suglasnička grupa *sf* zabilježena je: *sfuda* (67, 94v), *sasfe* (= *za sve*; 67, 95), *sfoju uogliu* (67, 95v), *Duha Sfetoga* (71, 147), *sfaku missu* (71, 147v) itd. Za sekvencu *sv* mjestimično je zapisana suglasnička grupa *sfu*: *sfuise* (= *svi se*; 71, 147), *sfue mankamente* (u značenju: *sve nedostatke*; 71, 147v) *sfue Duscie* (71, 148v) itd. I ovdje se mogu naći dvostrukosti, *proizашle*, kao i *sve* do sada, iz pisarske nedosljednosti, npr. *sfuiechia* (71, 148) i *sfiechie* (71, 149) ili *Suete Klare* (71, 148v) ali *Sfuetogha Antuna* (71, 151v). Inače je osobina štokavskih govora da fonemu *f* zamjenjuju srodnim fonemama,⁴⁴ ali se u dubrovačkom govoru čuva u svim riječima tuđeg porijekla,⁴⁵ što bilježe i testamenti: npr. *faticni dan* (= *fatižni dan* = *radni dan*; 67, 94), *fratigli* (= *fratilji* = *bratovštini*; 67, 94v), *Suetoga francesca* (70, 19v), *Fratrom* (71, 149) itd. Glas *f* dosljedno se čuva i u današnjem dubrovačkom govoru.

Poredimo li poznata djela naše starije književnosti, naći ćemo na podudarnu sličnost sa tekstom testamenata u pisanju *u-v-f*; u 16. vijeku: *f = f*, *u = u*, majuskula je *V*, *v = u* (Nikola Ranjina), ili *u = u*, u majuskulama *V* (Dinko Ranjina); u 17. vijeku: *v = v* i *u*, *sv = Sv* i *sf* (Mavro Orbin), ili *u = u* i *v*, *v =* na početku riječi *v*, inače *u*, ali i *vu =* rijetko, kao i u testamentima (Junije Palmotić); a u 18. vijeku *v = v*, „ali se kadšto naziva i znak *u*“ = *uidi* (Ignjat Đorđić).⁴⁶

⁴³ P. Budmani (Dubrovački dijalekat) navodi primjere: *srbjeti*, *sekrva*, *gožde* na 159. str.

⁴⁴ S. Vukomanović, *Jezik S. M. Margitića*, str. 68. i 69.

⁴⁵ I P. Budmani navodi da se *f* čuva u riječi „ufati“ i u tuđim riječima: „*funjestra*, *féla...*“ (Dubrovački dijalekat, str. 158).

⁴⁶ Svi podaci opet su, naravno, iz Istorije pravopisa T. Maretića, *passim*.

Afrikate

Sliveni (*c, ĉ, ć, dž* i *đ*) i strujni suglasnici (*s, š, z* i *ž*) zadavali su najviše muke dubrovačkim pisarima.⁴⁷ U testamentima 17. vijeka otkrivamo mnoge nedosljednosti, pogotovo u grafiji strujnih suglasnika.

Grafija afrikata u dubrovačkim testamentima takođe je talijanska. Grafema *z* u talijanskom jeziku ima dvije izgovorne vrijednosti: bezvučno *c* i zvučno *dz* (u transkripciji *z*).⁴⁸

Glas *c* zabilježen je: *zz* i *z* u sredini riječi, a *z* na početku i svršetku riječi: *diezze* (58, 126v), *Anizza* (55, 17), *Marizza* (58, 166), *polouizza* (57, 12), *suiechizze* (69, 29) itd.; *dieze* (52, 63v), *dieza* (52, 178), *dieuioizi* (52, 63), *oza* (52, 61), *ozu* (51, 78v), *Vierenizi* (= zaručnica; 60, 19v), *godiscnizi* (= godišnica = služavka; 52, 178v), *namiesez* (53, 170v), *targouaz* (51, 78), *Zarquax* (51, 49), *Zarquu* (52, 61) itd.

Vrlo rijetko, ponajviše između vokala, naći ćemo znak *z* kao ekvivalent glasu *c*, mada taj znak označava glas *dz* koji se i danas (kao *z*) čuje u govoru Dubrovčana.⁴⁹ Ovaj znak nalazimo i u testamentima 17. vijeka npr. *mosge afforzat* (= može aforcat = može učvrstiti; 57, 16), *targouze* (53, 170v), *zarque* (57, 12), *Oza* (69, 34) gdje je znak *z* ekvivalent za *c* ali i za *dz*, npr. *Lazara* (53, 170 v).⁵⁰

Glas *c* treba čitati i u grupi: *t + i + vokal*, što ne odgovara talijanskoj nego latinskoj grafiji. Po tradicionalnom izgovoru latinskog jezika slog *ti* ispred vokala čita se kao naše *ci*, pa je u rijetkim primjerima tako zabilježeno i u testamentima na više mjesta: *sa Decime i Primitie* (= za *decime* i *primicije* = crkveni porez koji se obavezno ostavljao prilikom sastavljanja oporuke), *Lutii* ili *Lutij* (= *Luciji*), da imaju *patientiu* (= da imaju *pacijenciju* = da budu *strpljivi*).⁵¹ I latinsku riječ: *decime* (vrlo česta, nalazi se gotovo u svakom testamentu) treba čitati: *decime* (a ne: *dečime*, talijanski)

⁴⁷ I Rešetar tako misli (Najstarija dubrovačka proza, str. 11).

⁴⁸ U Jernejevoj Gramatici piše: „Budući da za taj izgovor nema praktičnih pravila, treba primjere naučiti mehanički i postepeno“ (str. 12).

⁴⁹ P. Budmani (Dubrovački dijalekat, kako se sada govori na str. 158. i 159) piše: „Ima kao u crnogorskom dijalektu osobiti sični glas *dz*; u Dubrovniku se čuje najveće kod tuđih riječi: *spēndza*, *midžerija*, *Jōdzo*; a kod same dvije narodne: *dzora* i *jedzero* (običnije *jedzer*).“

⁵⁰ I danas Dubrovčani kažu: *Lazar* = *Ladzar*, a ne *Lazar*, mada pišu *Lazar*. Isto tako: *spēnza* = *spēndza* (= *trošak*, *obrok*) ali se čuje i *spēnza* (nedubrovački). Čak je tako i u testamentima zapisano: *spēnze* (npr. 58, 90) što, mislimo, treba čitati: *spēnze* (= *spēndze*) a ne: *spēnze*, pogotovo ne: *spēnce*.

⁵¹ Latinska riječ: *patientia* piše se talijanski: *pazienza*. U testamentima je, dakle, atinska grafija u tim malobrojnim riječima.

jer je i tu sačuvan latinski način pisanja. Naravno, tako ne treba čitati naše autohtone riječi; npr. riječ *braća* u testamentima je zapisana: *bratia* (netotovano) i *brachia* (totovano).

Da fonemi *c* odgovara grafema *z* svjedoči i Maretić u Istoriji pravopisa latinskijem slovima.⁵²

Sliveni glasovi *č* i *ć* sasvim se dobro razlikuju u testamentima 17. vijeka. Njihova je grafija talijanska, bar se to može tvrditi za glas *č* čije su grafeme *c + e, i*, dok je *ć* obično upisano digramom *ch* (*i*).

Grafija slivenih glasova, naročito *č-ć*, u rukopisima Testamenta Notariae 17. vijeka zastupljena je uglavnom istim znakovima koje je utvrdio M. Rešetar u „Najstarijoj dubrovačkoj prozi“, s razlikama koje ćemo dalje utvrditi.⁵³

Za glas *č* = *c* navodim ove primjere (gotovo u svakom testamentu): *cinim, saciuua, nicesa, Dubroucianin, oporuciuiem, recie* (= reče, npr. 69, 29). Nije rijedak slučaj da se piše udvojeno *cc* za glas *č*: *reccenijh* (51, 79 v) *prid occi* (= oči, 54, 173), *po riecci* (riječ; 54, 228v), *uccinilla* (58, 166), *plocciu* (= ploču; 69, 29) itd. Vrlo rijetko sam naišao na *c* mjesto *ci*, za glas *č*;⁵⁴ npr. *cast* (= čast; 52, 177v), *casno* (= časno; 58, 86) mletackijeh (= mletačkih; 67, 34), *Dubrouacke* (70, 18). Inače pisari su se dosljedno pridržavali talijanske grafije. Mjestimično će se naći pokojni primjer sa *ç* (*c* sa sedijem) za glas *č*; npr. *Ia Petar Mihoççeuu* (54, 201), od *Danaça* (*Danača* = *Danče* su predio Dubrovnika; 58, 86), *Baxtinu na Diegançiu* (= baštinu na Dingaču; 58, 130 (*i* rečenu *Zarquu* (58, 166).

Fonema *ć* upisana je redovito *ch* ili *chi*: *tisuchia, kuchia, parchia, nemochian, hochiu, dochi, priechi, domachiza, pomoch, suiechie* i *suiechizze*, itd. I ovdje je prisutna geminacija: *Bracchi* (58, 85), *hocchiu* (58, 86) ili *uecchie* (= veće; 58, 166) itd. Poznato je da se talijansko *ch* izgovara *k*, što dovodi do znatnije nedosljednosti u grafiji testamenata 17. vijeka; npr. leksemu *kči* našao sam u ovim oblicima: *chchieri* (52, 63) i *chchieram* (55, 130) ali i *kcieri* (57, 14) i *kcierma* (na istom mjestu)⁵⁵, ili leksema *kuća* ima i ovakve oblike: *chuchi* (55, 152v), *cuchi* (52, 177v) i *chuchie* (55, 130). Poznato ime Petra Palikuće upisano je: *Palichuchia* (60, 63). Naišao sam i

⁵² Samo u Mavra Orbina (*Zarčalo dvhovno... 1621*) nalazimo znak *ç* (sa sedijem)

⁵³ Rešetar je utvrdio: za *č* i za *dž* češće *c*, *z...* izuzetno i *ci* pred vokalom; *dž* kao i *d* pišu *g, gi*, naročito u latinsko-talijanskim imenima i riječima; za *ć* svi pišu *ch*, a pred vokalom *chi* (*chj*). Ovakvu je grafiju utvrdio autor na osnovu starijih djela i spisa nego što su testamenti 17. vijeka (str. 12).

⁵⁴ U takvom položaju talijanski bi se čitalo *k* (*c + a, o, u = k*).

⁵⁵ Dva posljednja, i ne jedina, primjera, ukazuju na izjednačavanje i postepeno nerazlikovanje prednjonepčanih *č-ć* na dubrovačkom području.

na udvajanje *chch*, npr. akose nechchiela udat (= nećela = ako se ne bude htjela udati; 54, 227). Valjda česte dvostrukosti: *hochiu* (57, 17) i *hociu* (isto; 57, 17) ne znače izjednačivanje *ć* i *č* u Dubrovniku 17. vijeka, već pisarsku nesmotrenost, jer ostali mnogobrojni primjeri svjedoče dosljedno razlikovanje fonema *ć* - *č* u dubrovačkom govoru. Danas, pak, Dubrovčani teško razlikuju ove glasove. Tome je, mislim, dosta pridonijela upotreba talijanskog jezika, gdje je *c + e, i = č* (oslabljeno) kao *i g + e, i = dž* (takođe oslabljeno), pa je i to uzrok labilnosti, zatim sve slabijeg razlikovanja *i*, konačno, izjednačivanja.

Glasovi *d* i *dž* takođe odslikavaju talijansku grafiju. Mnogo je češće njihovo izjednačivanje nego kod glasova *č* - *ć*. Pored *gi, ge* (za *d* i *dž*) upotrebljava se i digram *gh*, uglavnom za *d*.⁵⁶

Gi i *ge* za *d* i *dž* nalazimo u ovim primjerima: *spengiali* (= *spendali*, dubr. *spendati* = potrošiti; 54, 3), *spengiaiu* (51, 49), *Giuro* (= Đuro, često ime u testamentima), *Giuro* (= Dživo, često ime), *Giono* (= Džono = Junije; 52, 63v), *cangiliera* (= kandžilijer = kancelar = pisar; 54, 229v), *Milosargia* (= milosrđa; 57, 11), *gionta* (= džonta = dodatak; 58, 131), *rogienne* (= rođene; 58, 166), *giardina* (= džardin = vrt; 60, 61v), *calugier* (= kaluđer; 51, 49), *gospogia* (= gospođa; 52, 64), *Euangelie* (= evanđelje; 69, 53) itd.⁵⁷ Geminaciju *gg* moguće je naći u nazivu mjeseca maja prema tal. *maggio* (madžo) u izrazu: na 3 *Maggia* 1668 u Dubrovniku (69, 34). U mnogim riječima nalazimo i digram *gh(i)* za *d*: *graghie* (= grade; 54, 228), *potuarghiuim* (54, 228v), *Roghiache* (54, 228v), *Gospoghia* (55, 79v), *spenghiaiu* (64, 51), *kalughierom* (69, 29), *mlaghi* (55, 130v) *Milosarghia* (55, 34) itd. Zato nalazimo iste riječi različito napisane: *takoger* (52, 62), *takoghier* (66, 28) i *takogier* (56, 148v) ili *meghiu* (69, 35) i *megiu* (59, 107v). Naravno, digram *gh* nalazimo i za glas *g* kao što je i u talijanskom jeziku; npr. *ne dugho* (69, 75v) *raslogh* (55, 79v), *drughieh* (52, 61v), *saghinuli* (52, 62), *suegha inogha* (70, 19v) itd.

Gdje se pak novo jotovanje još nije izvršilo, nalazimo *d* u slogovima *die* i *dia*: *nadgradie* (53, 171), *milosardie* (54, 171), *Rodiakom* (54, 171), *suetoga Vandieglija* (71, 58), *usadieno* (71, 58) itd.

Pitanju glasa *dž* poklonio je izvjesnu pažnju R. Džamanjić (1639. godine)⁵⁸ koji je utvrdio da nema pogodnog znaka za fonemu (ž) i „predlagao

⁵⁶ Slično kao i za glas *ć=ch*, čime se naša grafija 17. vijeka razlikuje od talijanske.

⁵⁷ I danas se u Dubrovniku čuju iste riječi, ali se u izgovoru više ne osjeća razlikovanje *d* i *dž*. Dubrovčani izgovaraju oslabljeno *dž* i slijedeće riječi upisali bi ovako: *đonta*, *spendati*, *dardin* itd.

⁵⁸ Naslov originala je: „Nauk ja piisati dobro latinskiema slovima riece yefika slovinskoga koyiemse Dubrovcani i sva Dalmatia kakko vlascitiem fvoyiem yefikom flucij“.

etimološko č“: rasrč + ba za rašargba = rasrdžba; sviedoč + ba za sviedogba = svjedodžba itd. Inače, Džamanjić je predložio ove znakove: *k* za fonemu *k*, *g* za *g*, *c* za *č*, *ch* za *ć*, i *gh* za *ž*, „čime je gledao unaprijed i bio neshvaćeni preteča fonemskih pravopisa našeg 19. stoljeća“.⁵⁹

Još jednu napomenu moramo iznijeti: U testamentima 17. vijeka nema čakavskog *j* mjesto štokavskog *d*.

I Maretić je utvrdio raznolikosti u grafiji slivenih suglasnika (16—18. vijeka).⁶⁰

	č	ć	dž	d
Nikola Ranjina	cj	chj	—	gi
Dinko Ranjina	c, ci	ch, chi	g, gi	gh, ghi, g
Mavro Orbin	c	chi, cch, cchi	—	j
Junije Palmotić	ci, c	chi, ch, tchi	gi	ghi, gh
Vital Andrijašević	ci, c	chi, ch	g	ghi
Ignjat Đorđić	cj, c	chj, ch, tj	g	ghj, gh, dj
U testamentima	ce, ci, c cc, ç	ch, chi, cch	gi, ge	gi, ge, gh

Strujni suglasnici

Dosta šarolikosti i još više istih znakova za različite foneme nalazimo u grafiji strujnih suglasnika: *s*, *š*, *z*, *ž*. Prije svega da napomenem da u štampanim djelima dubrovačkih pisaca 17. vijeka nalazimo jedan poseban znak *ʃ* ili *f* za *s* i *z* i isti taj znak u sekvencama *ʃc* ili *ʃci* za *š* i *ž*. Tomo Maretić je utvrdio ove grafijske znakove za frikativne glasove u 17. vijeku.⁶¹

	s	š	z	ž
Mavro Orbin	f, s	ʃc, f	z	x
Junije Palmotić	f, s	ʃci, f	s, f	ʃci, f
Vital Andrijašević	f, s	ʃc, sc, ʃci sci, x	f, s	ʃc, sc, sci, x, g
U testamentima	f, ʃs, s, ss	sc, sci, x, xi	s,	sc, sci, x xi, sg, sgi

⁵⁹ Žarko Muljačić, Ortografske i ortofonske primjedbe R. Džamanjića u vezi sa realizacijom foneme (š) u svjetlu fonološke analize, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XI, Matica srpska, Novi Sad 1968, str. 193. i 195.

⁶⁰ Iz Istorije pravopisa, passim.

⁶¹ T. Maretić, Istorija, str. 64, 120, 121. i 140.

Baš taj znak *f* ili *ɸ* dosta je rijedak u rukopisnim testamentima 17. vijeka: *fina* (69, 34), *ucemɸam* (= u čemu sam; 53, 171v), *fato* (= zato; 53, 171v), *lemoɸinam* (= lemozina = ital. elemosina = milostinja; 57, 11), a javlja se i u udvojenom *ss* kao prvi znak: *ɸs*; npr. *samiɸse* (= za mise; 51, 78), u iedno *keɸsi* (53, 172), *ɸaborauio* (52, 62v) itd.

Ne treba se čuditi grafijskom nerazlikovanju strujnih suglasnika, jer je to odlika talijanske ortografije, gdje je grafema *s* u stvari znak za dvije foneme: bezvučno *s* (= *s*) i zvučno *s* (= *z*).⁶²

Za glas *s* nalazimo u testamentima ove znakove: *s*, *ɸ* i udvojeno *ss*:⁶³ *suetoga Nikolu*, *sa misse*, *tisuchiu*, *tissuchia*, *dasse rasdieli*, *dachiesse* (= daće se), *dase* ima prodat, *iesu*, *ossamnaes*, *sestru*, *ciassa* (= čas), *nesnase* (= ne zna se), *ponessite*, *kars* (= krst) itd.

Grafemu *s* za fonemu *z* nalazimo, naravno, svugdje: *sa suetoga Nicolu* (= za...), *sa pomoch*, *ùslatu*, *iesich* (= jezik), *rasumieti*, *rasdieli*, *sdrau*, *saxto* (= zašto), *sato*, *usdagne*, *rasmiscgliaiuchi*, *saimala* (= pozajmila), *ubosiem*, itd.

I foneme *š* i *ž* grafijski se ne razlikuju. Njihove grafeme su: *sc*, *sci*, *x*, *xi*, samo što *ž* ima još jedan digram: *sg*. Utvrdivši takvo stanje u grafiji i ortografiji starijih djela naše književnosti Maretić je zaključio: „Koji pisci u azbuci ne razlikuju *s* od *z* ili *s* od *š*, kod njih se ne može znati, jesu li pišući n. pr. *izpasti* ili *s njim* hotjeli zapisati *ispasti*, *š njim* ili možda *izpasti*, *s njim*.”⁶⁴

Primjeri za glas *š* (*sc*, *sci*, *x*, *xi*): *oscpedao* (= ošpedao, dubr. ošpedo = tal. ospedale = bolnica), *piscem* (= pišem), *Ioscter* (= jošter = još, k tomu), *duscia*, *dusciu*, *sa dusce*, *dusca*, *duxiu* (= duša), *pet groschia* (= groš), *nasc* (= naš), *niscta*, *xuri momu* (= šuri momu), *scto* i *xto*, *saxto*, *arscin* (= aršin), *isuarscitti*, *rasmiscgliaiuchi*, *ù moiio ciarscij* (52, 62v),⁶⁵ *scgnime* (= šnjime = s njim) itd.

Primjeri za glas *ž* (*sc*, *sci*, *x*, *sg*, *sgi*): *damosce*, *mosce*, *nemosce* (= može), *duscian* (= dužan), *sctomeie sluscila* (= služila), *osciza* (ožica; 52, 61v), *xiuot* i *sciuet*, *bosgianstuo*, *sgenu moiu Paulu*, *ùsgiuot*, *orusgie*, *Boxiem*, *is Gruscia* (= iz Gruža), *sciu*, *sciuu* i *xiu*, *musc* (= muž), *krisc* (= križ), *bosciu*, *Bog pomosge*, *musgia* (= muža), *xeni* i *sceni* (= žena) itd.

⁶² U talijanskom jeziku suglasnik *s* je bezvučno *s* pred samoglasnicima na početku riječi, pred bezvučnim suglasnicima: *c*, *f*, *p*, *qu* i *t*, uvijek iza suglasnika i često između dva samoglasnika, a suglasnik *s* je zvučno *z* pred zvučnim suglasnicima: *b*, *d*, *g*, *l*, *m*, *n*, *r* i *v*, te često između dva samoglasnika (Jernej, Gramatika, str. 8).

⁶³ Dvostruko *ss* uvijek je bezvučno i u talijanskom jeziku (Jernej, Gramatika, str. 12).

⁶⁴ T. Maretić. Istorija, str. XIII.

⁶⁵ U dubrovačkom govoru rijetki su turcizmi. To vrijedi i za testamente 17. vijeka

Možemo, dakle, prihvatiti Rešetarovu bilješku da se „s—z ne razlikuju, za oba glasa svi pišu s -j - [, ili, miješaju te znakove“⁶⁶, ma testamenti opovrgavaju njegov zaključak da se „š i ž ponajviše drukčije pišu: [c, [c = š; [g, [g = ž; sc = š, x = ž“⁶⁷, jer navedeni primjeri pokazuju da su znakovi isti i za š, i za ž, npr. *moxex* (= možeš; 55, 19). Ovdje moramo dodati da je nemoguće utvrditi tačan izgovor pojedinih zvučnih suglasnika na kraju riječi, gdje oni postaju poluzvučni, jer testamenti nude samo zapisan tekst. Pa, ipak, riječ: *calesc* (51, 78v) mogla se izgovarati *kalež* i *kaleš*, kao što je pisar, kad se radilo o fonemskoj opoziciji d—t, upisao *ualit* (= mj. valid : valjan; 56, 89).⁶⁸

Razlikovanje grafeme *x* otežano je ne samo u vezi s predstavljanjem glasova *š* i *ž*, već i glasova *h* i *x* (iks), npr. *oniex nouiex* Karstiana (54, 127v), ili na *Daxu* (= na Daksu = otočić kod Dubrovnika; 57, 13).

Jednu vrednotu srpskohrvatskoga književnog jezika kao osobinu dubrovačkog govora potvrđuju i testamenti 17. vijeka: „ž se ne pretvara u r kod možeš itd.“⁶⁹

Velari

Suglasnik *k* piše se u testamentima 17. vijeka raznim grafemama i digramima: *k*, *c*, *ch*, čak i *cc*. U starijim spisima utvrdio je Rešetar da „glas *k* pišu na razne načine: *ch* (pred *e* i *i*), *c* (pred konsonantom), *ch*, rjeđe *k* koje se sve više javlja...“⁷⁰ U oporukama 17. vijeka više je zastupljena grafema *k*, nego *c* ili *ch*. Inače, često nalazimo sve navedene znakove za glas *k* u jednom testamentu, pokatkad na istoj folio-strani. Evo nekoliko takvih ilustracija: *ducata* (52, 178), *ù dukatieh* (54, 172v), *duchate* (55, 152v) ili *ducata* i *dukata* (58, 159v); *caco* (51, 78v), *cacho* (55, 152), *chachoie* (59, 107v) i *kakoie* (60, 65); *suiedok*, *suiedoch*, čak i *suiedocca* (51, 79v) itd.

Navodimo česte riječi s grafemom *k*: *rekoh*, *rukom*, *Katta*, u *Visokomu*, *ueliko*, *Nikole*, *Nebeskoga*, *Matko*, *kgnigu*, u *Koinaschie* (54, 228) itd. I grafema *c* za fonemu *k* je vrlo česta: *Catta*, *coie*, *coi*, *castigaj*, (= *castigati* = tal. *castigare* = kazniti), na *conat* (= na *konat* = na račun), *Jacoba*, *coxiuhara* (= *kožuhar* = *kožar*), *uclonio*, *scupittj*, *cuchi*, *cumpagn* (= *kumpanj* = drug u poslu), u *Visocomu* itd. Digram *ch* za *k* takođe je vrlo čest:

⁶⁶ M. Rešetar, Proza, str. 12.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Vidi: A. Peco, Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi u srpskohrvatskom jeziku, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. IV—V, Novi Sad 1961—62, str. 239.

⁶⁹ To potvrđuje i P. Budmani (Dubrovački dijalekat, str. 159). Tako je i u današnjem dubrovačkom govoru.

⁷⁰ M. Rešetar, Proza, str. 12. i 13.

Dubrounich, poruche, iesich, Christianin, dachle, tetchi, suachi, chuchi, dechiarauam (= dekjaravam = tal. dichiarare = izjaviti), uuieche (= uvijek; 55, 79v) itd. Fonemu *k* nalazimo još jedino mjesto *h*: cochiu (51, 49 i 51, 79) mjesto hocchiu (54, 171v) ili hochiu (58, 130) = *hoću*, ili ctio (= htio; 52, 177v). Možda to dolazi iz poznate „alternacije *ht* — *kt* glagola htjeti“ u dubrovačkom govoru.⁷¹

Glas *g* ima grafemu *g* i digram *gh*, koje nalazimo gotovo u svakom testamentu: Bog, Bogha, grob, kogha, gorgni, ne dugho, groschia, drughi, drughieh, tega i tegha, suemoguchiemu Bogu, raslogh, negho, mogha itd. Ima i jedna pogreška: suakoka sla (mjesto: svakoga zla) u T, 51, 79v što ne bi trebalo objasniti drugačije no slučajnošću.⁷²

Svojom nestabilnošću u štokavskim govorima suglasnik *h* zaslužuje izuzetnu pažnju. Od 16. vijeka počelo je njegovo gubljenje u našem jeziku. Uostalom, i danas se u mnogim govorima srpskohrvatskoga jezičkog područja glas *h* ne izgovara. Ni Vukova azbuka (u Predgovoru Srpskom rječniku, 1818) nije imala slova *h*, a Vuk ga nije ni pisao sve do 1836. godine, kada je glas *h* čuo u Dubrovniku i Crnoj Gori te ga i pisao u „Srpskim narodnim poslovicama“ (Cetinje, 1836).⁷³ Govor dubrovački nikada nije gubio glas *h*, pa ga nalazimo u svim, izdiktiranim i prepisivanim, testamentima 17. vijeka. Dakle, noviji inovacioni talasi, u koje spada i gubljenje suglasnika *h*, „u većini srpskih krajeva u XVII i XVIII veku zaustavili su se već na postojećoj liniji“,⁷⁴ pa je Dubrovnik mogao, i iz tog aspekta vremena, sačuvati i glas *h*. I Budmani konstatuje kao posebnu karakteristiku da se „*h* izgovara svud gdje mu je mjesto“.⁷⁵ Tome, posebno, izgovorno (ne grafijski) nije pridonio talijanski jezik,⁷⁶ ali je mogao uticati hercegovački govor u kome glas *H* čuva u svim pozicijama veliki dio stanovništva u zaleđu Dubrovnika.⁷⁷

⁷¹ M. Rešetar, Jezik Marina Držića, Rad JAZU, knj. 248, Zagreb 1933, str. 154 (56).

⁷² Naravno, i u testamentima, kao i u svim rukopisnim tekstovima česte su pogreške. Trebalo bi ih, eventualno, popisati, kako je za druge spise učinjeno u „Monumenta serbica“, u dodatku „Corrigenda“.

⁷³ M. Stevanović, Gramatika srpskohrvatskog jezika, II izdanje, Novi Sad 1954, str. 20. Da je „artikulacija suglasnika *h* dosta neodređena“, potvrdu nalazimo i u § 42. Pravopisa.

⁷⁴ P. Ivić, Srpski narod i njegov jezik, str. 22.

⁷⁵ P. Budmani, Dubrovački dijalekat, str. 158. Isto i u M. Rešetara, Jezik Marina Držića, str. 154.

⁷⁶ J. Jernej u Talijanskoj gramatici (str. 13) piše: „Suglasnik *h* (acca) nikad se ne izgovara i služi, kao što smo vidjeli, kao pomoćni znak u nekim suglasničkim spojevima. (ch, gh).“

⁷⁷ Poredi: Asim Peco, Govor istočne Hercegovine, § 109. na str. 68.

U dubrovačkim testamentima 17. vijeka zabilježena je fonema *h* gra-femama *h* i *x* gotovo podjednako često na pojedinim folio-stranama.⁷⁸ Evo primjera koji se ponavljaju više puta: primih, pisah, martuieh, hereda i ereda (tal. erede = nasljednik, baštinik; u dubrovačkim testamentima češće sa *h*: hered), duha Suetoga, od Haglina (npr. 60, 64), sa suieh strana, dat u du-catieh slatnieh i dobrieh (51, 79), ouieh, inieh, molituah; a zatim i primjera sa *x*: uistiex, dobriex, receniex, u ciexim, xranim, xranечи, xragnena, naxodj, nebix, biex itd. Kao što se čuva *h*, tako je sačuvana i sekvenca *hv*: xuala (52, 180) i huala (55, 79v).⁷⁹

Gubljenje glasa *h* moguće je uočiti jedino u oblicima glagola *htjeti* (i tu mjestimično, rijetko): tio...bitj, tiela...udati (52, 177v), ali samo jedna leksema ne dokazuje nestabilnost foneme *h*. Uostalom, i danas se na dubrovačkom području čuje: čeo, čela, za htio, htjela.

Znak *q* (*qu*, *ku*, *kv*)

Sekvenca *kv* obično je zapisana znakom *q* ili uobičajenim *qu*. Pravilo talijanske grafije da je *q* (*cu* = *ku*) uvijek *qu* (*ku*)⁸⁰ nisu dosljedno slijedili notari Dubrovačke Republike u 17. vijeku. U testamentima, samo u jednoj riječi (crkva), nalazimo znakove: *qu*, *q*, *ku* i *cu* za sekvenču *kv*: Zarquu (52, 61), Zarque (52, 63v), Zarkua (59, 107), Zarkue (71, 58), ù Zarcuu (53, 16), Zarcua (53, 16) Zarqu (= Crkvu; 55, 34) itd. Čak na istim folio-stranama nalazimo različito pisanje iste riječi: Žarqua i Zarkua (59, 107). Izvedeni pridjev *crkveni* uvijek je *crkovni*, a zapisan je: od xaglina Zarkounieh (52, 62) i zarcuono (52, 62).

Od naših riječi našli smo samo jednu sa *qu*: nichachque riedi (60, 18), gdje je pisar, očito je, napisao digram više. Tek poneka talijanska riječ upisana je sa *qu*; npr. quietanzu uciniti (quietanza = priznanica, potvrda), imase acquietati (tal. acquietare = umiriti; 60, 66), ili maniquo (tal. manichino = manšeta; 52, 62), gdje se navode dijelovi fratarske odjeće: cho-sciuglie, stole, planetu od demaschina, i sue stuarj koie iesu sa Zarque...⁸¹

⁷⁸ Nismo našli potvrde da se i „izuzetno za *h* piše *ch*“, kako to navodi M. Rešetar u Najstarijoj dubrovačkoj prozi, str. 12, za V¹ i V² (= Vatikanski molitvenici XV vijeka).

⁷⁹ I danas se u Dubrovniku čuje čisto: hvala, pa ne mogu prihvatiti Budmanijevu bilješku da se „*hv* od većine izgovara dandanašnji kao *f*: fala, pufica, fjelica“ što je tačno za potonja dva primjera gdje se *hv* i ne može osjećati zbog glasa *i* — *j* koji slijede. P. Budmani je (na istom mjestu: Dubrovački dijalekat, str. 158) tačno utvrdio da se u Dubrovniku ne kaže: uhvatiti, hvatati nego: uhititi, hitati; ali to nije zbog težine izgovora sekvenče *hv*, nego zbog sljedećeg glasa (*i*).

⁸⁰ J. Jernej, Gramatika, str. 13.

⁸¹ Svi nazivi su iz T. 52, 62.

ZAKLJUČAK

Grafija starih dubrovačkih testamenata 17. vijeka ukazuje i na to da kancelari i notari Dubrovačke Republike nisu poznavali pravopisne reforme svoga vremena. Pisari, k tome, ništa nisu preuzeli od stare glagoljice i ćirlice, već su nastojali primijeniti grafiju talijanskog jezika. Uostalom, „latiničkim“ pisarima bilo je teže, nego ranije „ćiriličkim“, zapisati sve one glasove srpskohrvatskog jezika kojih u latinici nije bilo. To se, prije svega, odnosi na naše palatalne glasove. Stoga ovaj rad i raspravlja o svim grafijskim varijantama pojedinih glasovnih grupa.

mr Velimir Laznibat

Summary

Velimir Laznibat

**THE WAY OF WRITING OF THE OLD TESTAMENTS OF DUBROVNIK
IN 17-th CENTURY**

This article deals with the way of writing (from Gr. *graphein*) of the old manuscript testaments of Dubrovnik showing that the old 17-th century scribes (notaries of the Republic of Dubrovnik) neither had a knowledge nor ever followed the orthographic reforms of their time. The scribes did not accept anything from the old Glagolic or Cyrillic alphabet rules but they did not accept to apply the Italian orthography.

In addition to this, it was more difficult for the „Latin“ scribes than for the early „Cyrillic“ ones to put down all those Serbo-Croatian sounds which did not exist in the Latin orthography, such as the palatals.

Therefore, this article takes into consideration graphic variations of the individual sounds, such as the vocal r sound, reflex of Old-Slavic „jat“, as well as the velar, fricative and palatal consonants.

